

MAKKAI LÁSZLÓ

Az anyagi kultúra történetének kutatásáról

I

„Darwin ráirányította az érdeklődést a természeti technológia történetére, azaz a növényi és állati szervek képződésére, amelyek a növények és állatok életének termelőeszközei. Vajon a társadalmi ember termelési szerveinek, minden egyes társadalmi szervezet anyagi alapjának fejlődéstörténete nem érdemel-e éppen ilyen figyelmet? És nem lehetne-e éppen ezt a munkát könnyebben elvégezni, mivel — mint Vico mondja — az emberiség története a természet történetétől abban különbözik, hogy az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem? A technológia leleplezi az ember aktív magatartását a természethez, életének közvetlen termelési folyamatát s ezzel társadalmi életviszonyainak s az ezekből fakadó szellemi képzeteknek termelési folyamatát is.”¹ Mióta Marx ezeket a sorokat leírta és a technológia kritikai történetének megírását sürgette, a technológia történetének kutatása nagyot haladt előre. A nyugati polgári történetírás külön ágává fejlődött a technikatörténet, melynek saját módszertana és könyvtárra menő monografikus irodalma alakult ki, sőt nagyigényű szintézisei is elkészültek.² Bármilyen nagy jelentőségű azonban az a tárgyi tudás és módszerei felkészültség, melyet a polgári technikatörténet nyújt, mégsem beszélhetünk arról, hogy megoldotta a Marx által kitűzött feladatot: a technológia kritikai történetének feldolgozását. A polgári technikatörténetek nagyrészből hiányzik a történetiség; még a szintetikus igényű fellépő nagy összefoglalások sem az anyagi javak termelésének történeti folyamatát ábrázolják, hanem a termelés egyes ágainak lexikonszerűen egymás mellé állított fejlődési folyamatait mutatják be, tekintet nélkül az anyagi termelés különböző területeinek belső összefüggéseire, nem is beszélve arról a dialektikus egységről, melyet a termelőerők és termelési viszonyok alkotnak. A polgári néprajztudomány különböző iskoláinak (tipologizmus, evolucionizmus, funkcionalizmus, kultúrhistoria stb.) szemléleti egyoldalúságai nemcsak torzítják, hanem egymással összeegyeztethetetlenekké is teszik azokat a részletábrázolásokat, melyeket a polgári kutatók egy-egy termelési ág, korszak vagy etnikai csoport technológiájáról megrajzolnak. A kevés igazán szintetikus igényű feldolgozást pedig eleve kérdésessé teszi a szellemtörténeti módszernek a technikatörténetre

¹ Marx: A tőke. I. Bpest 1949. 400—401. o.

² A polgári technikatörténet „klasszikus” kézikönyve F. M. Feldhaus: Kulturgeschichte der Technik. 2. k. Berlin 1928. Nemrég készült el Ch. Singer—E. J. Holmyard—A. R. Hall nagy szintézise: A History of Technology. (Eddig megjelent az anyagot 1750-ig tárgyaló 3 kötet.) Oxford, 1954—1957.

való alkalmazása.³ A technológia kritikai történetét, mely az anyagi termelést a társadalmi életviszonyok „termelésével” való dialektikus egységben mutatja be, a szovjet történettudomány kezdeményezte. Már 1919-ben megalkotta az erre szolgáló tudományos disciplinát, az „anyagi kultúra” történetét s az azt művelő intézményt.⁴

Az „anyagi kultúra” történetének tudománya az anyagi javak *társadalmi* termelésének, elosztásának és fogyasztásának *technikai* oldalával közelebbről a *termelőerők* fejlődésének, valamint ezek *produktumai társadalmi felhasználásának* történetével foglalkozik. Bár érdeklődése kifejezetten az anyagi javak termelésére és felhasználására irányul, az anyagi kultúra története mégsem egyszerűen „tárgytudomány”. Középpontjában nem élettelen tárgyak állnak, hanem alkotó emberek, akik társadalmilag kifejlődött ügyességükkel, tapasztalataikkal és szervezetségükkel készítik és használják munkaeszközeiket s teremtik, gazdagítják ezekkel életüket. A tárgyak mint az emberi alkotóképesség eszközei és eredményei, mint emberi tartalmak kifejezői és társadalmi viszonyok közvetítői szerepelnek az anyagi kultúra történetében. A „kultúra” szó fogalmi sokoldalúsága igen alkalmas arra, hogy a tudományos disciplina célkitűzését teljesen kifejezze. A „kultúra” mint „művelés” az embernek a természethez való aktív, alakító viszonyát, mint „művelődés” egyrészt a természet alakítása során végbemenő emberi önátalakítást, másrészt az alakítás és önátalakítás során létrehozott életberendezést jelenti. Ha tehát az anyagi kultúrát röviden mint az anyagi termelés és fogyasztás s az ezeket összekapcsoló elosztási folyamatok egységét fogjuk fel, akkor ezt a fenti legszélesebb értelemben tesszük.

Az anyagi kultúra története, mint az anyagi javak termelésének, elosztásának és fogyasztásának *technikai* oldalával foglalkozó tudomány, kiegészítő párja az e folyamatok *gazdasági* oldalát megvilágító történeti tudománynak, a politikai gazdaságtannak. Csak ezzel együtt, a termelőerők és termelési viszonyok dialektikus összefüggésének feltárása útján ad teljes képet a gazdasági-társadalmi fejlődésről, figyelembevéve természetesen a felépítésmény visszahatásának jelentőségét is. Az anyagi kultúra története tehát *szintetikus* tudományág, nemcsak abban az értelemben, hogy az anyagi javak termelésének, elosztásának és fogyasztásának folyamatait összefüggően ábrázolja, hanem olyan értelemben is, hogy tárgyat egy konkrét társadalmi formáció adott fejlődési szakaszán, mindenoldalú történelmi összefüggéseiben

³ Ilyen *L. Mumford* amerikai történész számos kiadást megért könyve: *Tech nics and Civilisation* (7. kiad. London, 1955), melyben a számos éleselméjű megfigyelés és az általános társadalmi összefüggések iránt megmutatkozó érzék jórészt kárbavész a fejlődés képeinek idealista „tótágasa” miatt. A kisebbségnyű nyugati össze foglалások közül *S. Lilley* magyarul is megjelent műve: *A történelem, az ember és a gépek* (Bpest, 1949) már tekintettel van az osztályviszonyoknak a technológiai fejlődéssel való dialektikus összefüggésére, de csak szűkebb értelemben vett, a szerszámmal fejlődésére korlátozott technikátörténetet ad.

⁴ Az „anyagi kultúra történetének akadémiaja” Lenin közvetlen közreműködésével jött létre; munkáját ma a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának technika történeti bizottsága is folytatja. A népi demokratikus országok közül legeredményesebben Lengyelországban alkalmazták és fejlesztették tovább a szovjet tapasztalatokat. E sorok írója közvetlenül csak a lengyel „Anyagi Kultúra Történetének Intézete” munkáját ismeri, ezért az alábbiakban elsősorban az ott szerzett elvi és módszertan tanulságokra támaszkodik. Az „anyagi kultúra” fogalmának és kutatási módszerének megvilágítását ld. *K. Majewski*: *Historia kultury materialnej* c. cikkében (*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1953. 1–2. sz.), mely a szovjet előzményeket is ismerteti továbbá az 1955-ben lezajlott vita anyagában (uo. 1955. 3. sz.).

vizsgálja. Kutatási eredményeket vesz át más tudományágaktól, elsősorban a politikai gazdaságtantól, de mikor felhasználja, egyúttal tovább is fejleszti s tartalmilag gazdagítva adja vissza azokat. Az anyagi kultúra tudományának a politikai gazdaságtannal való szoros együttműködése fogja egész mélységében, konkrétan megvilágítani az emberiség történetének kulcsproblémáját, a termelői erők és a termelési viszonyok összefüggésének dialektikáját, melyet Marx híres párhuzama (szélmalom — feudalizmus, gőzmalom — kapitalizmus) már szimbólumteremtő erővel kiabrázolt, de amelynek történelmi mozgástörvényeit a termelőerők történetének a termelési viszonyokéhoz képest hiányos ismerete miatt ma még nem tudjuk részletesen, pontosan leírni.

II

Az anyagi kultúra kutatásának középpontjában a termelőerők problematikája, közelebbről a *technológia* áll. Technikán azokat a speciális eljárásokat (ill. általánosságban ezek összességét) értjük, melyek által az emberi munka a munka tárgyaiból a munkaeszközök segítségével az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló anyagi javakat hoz létre. A technikai eljárás fejlettségét a dolgozó ember egyéni készsége, ügyessége és a felhasznált munkaeszköz alkalmassága határozza meg. Minden egyéni készség azonban végeredményében a nemzedékek hosszú során felhalmozott társadalmi tapasztalatok egyedi megjelenési formája; annál tökéletesebb az egyéni készség, minél több társadalmi tapasztalatot tett magáévá. A társadalom technikai tapasztalatait mindenekelőtt maguk a munkaeszközök, ezek között is főként a szerszámok (gépek) örökítik át, mint egyéni munkamozdulatok társadalmi objektíválódásai. A munkaeszköz a termelési tapasztalatok tárgyi lerögzítése; formájának, anyagának, funkciójának fejlődéséből az avatott szem kiolvassa a termelőerők fejlődését, sőt kedvező esetben ennél is többet: azokat a társadalmi viszonyokat, melyek között használták. A társadalmi formációkat ugyanis a termelési mód határozza meg, adott termelési viszonyoknak pedig adott termelőerők felelnek meg.

Nem arról van természetesen szó, hogy a technikai fejlődés mechaniztikusan határozza meg a társadalmi fejlődést. A termelési viszonyok sok tekintetben megszabják, elősegítik vagy hátráltatják a termelőerők fejlődését s tekintetbe kell venni a politikai és kulturális felépítmény közvetett és közvetlen visszahatását is a technikára. Mindez annyira nyilvánvaló, hogy fölösleges konkrét példákkal megvilágítani. Nem fölösleges azonban hangsúlyozni azt a végkövetkeztetést, hogy a technikai fejlődés függ a társadalom egészenek *mindenirányú* fejlődésétől. Öntörvényű technikai fejlődés, melyet egyedül az emberi egyén és az alakított természet viszonya határozna meg, nincsen. Minden technika társadalmi technika, mert az ember társadalmi lény, társadalomban él és termel. Ez a tétel nemcsak abban az értelemben érvényes, hogy az egyéni technikai készség társadalmi tapasztalatok összegződése, hanem abban is, hogy a technika egyes ágazatai egymással szoros összefüggésben fejlődnek, s a történelem adott szakaszain összefüggő rendszer, „*technikai kultúrát*” alkotnak. Egy adott technikai kultúra belső összefüggéseit pedig nem csupán a különböző termelési ágakban alkalmazott technikai elvek (pl. a középkori Európában a lábhajtásos forgattyú alkalmazása a rokkán, az esztergapadon és a fazekaskorongon), energiaforrások (pl. a vízkeréknek gabonaőrölő, posztóványoló, érzéző, fújtató szerkezetek meghaj-

tására való felhasználása) és nyersanyagok (pl. a modern vaskohászatig a mennyiségileg kevés és minőségileg heterogén vas helyett a könnyebben hozzáférhető és univerzálisabban felhasználható fa uralkodó szerepe) azonosága határozza meg, hanem a társadalmi munka szervezete, üzemformái is, melyek viszont már közvetlenül kapcsolódnak a termelési viszonyokhoz. (A feudális termelés tipikus üzemformáira, az önálló jobbágygazdaságra és a céhes kézműves műhelyére egyaránt jellemző a kézi szerszámok használata, míg a kapitalista korszak mezőgazdasági és ipari nagyüzemei gépekkel termelnek.)

A technikai fejlődés társadalmi meghatározottsága azonban nem azt jelenti, hogy a termelési viszonyok hozzák létre a termelőerőket. Ellenkezőleg: „a termelő erők a termelés legmozgékonyabb és legforradalmibb elemei... A termelő erők fejlődésük bizonyos fokán túlnőnek a fennálló termelési viszonyok keretein, és ellentmondásba kerülnek a termelési viszonyokkal. Ennek következtében a régi termelési viszonyokat előbb vagy utóbb olyan új termelési viszonyok váltják fel, amelyek összhangban vannak a társadalom termelő erőinek fejlettségének színvonalával és jellegével.”⁵ A nehéz földek megmunkálására alkalmas kormánydeszkás, aszimmetrikus vasú, csoroszyás, taligás eke (más agrotechnikai újításokkal együtt) tette lehetővé a X—XIII. században a nyugat-európai parasztság hatalmas arányú települési mozgalmát, melynek következményei (a szabadabb helyzetű „hospes” réteg keletkezése, a népsűrűség növekedése, a falu és város fokozódó munkamegosztása stb.) átalakították a termelési viszonyokat és megindították a kapitalizmus felé haladó társadalmi fejlődést. Az újtípusú eke nem egyetlen egyén találmánya volt. Alkatrészei külön-külön már előbb is megvoltak régebbi eketípusokon s együttes alkalmazásuk is csak fokozatosan, számos kombináción és helyi változaton keresztül alakult ki, anélkül, hogy e változatok valamikor is teljesen uniformizált típusba olvadtak volna össze.⁶ A termelést közvetve a termelési viszonyokat forradalmasító technikák általában lassan, a történeti kutatás által csak hiányosan kinyomozható tapasztalat-felhalmozódási folyamatok eredményeképpen érlelődnek meg. Ezeket a folyamatokat a termelési viszonyok gyorsíthatják vagy lassíthatják, de nem szülik és véglegesen nem is tartóztathatják fel. A római rabszolgatársadalom ismerte a vízkeréket, sőt a gőzgép szerkezeti és működési elveit is (Heron), de a termelésben alig vagy egyáltalán nem alkalmazta ezeket, mert a rabszolgamunkaerő olcsósága feleslegessé tette más energiaforrások felhasználását. Még az állati munkaenergia teljes kihasználására sem törekedtek, a lovat a nyakánál fogva fogatolták, úgy hogy kettő sem tudott 4—5 mázsánál nagyobb súlyt szállítani. A rabszolgamunka pótlására folyamodott azután a feudális társadalom a vízkerék sokoldalú alkalmazásához és tanulta meg a kelet-európai nomádoktól a lófogatolás hatékonyabb módszereit. Ezekből a példákból is látható, hogy az új termelőerők kifejlődnek régi termelési viszonyok közt, de széleskörű alkalmazásukra csak a nekik megfelelő termelési viszonyok között kerülhet sor. A termelőerők fejlődésében ható tendencia, mely a termelési viszonyokkal való összhang létrehozatalára irányul, a történelem nagy motorja, de a technikatörténet kutatójának óvakodnia kell attól, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájának konkrét történeti alakulásában a termelőerők kronológiai elsőbbségét minden esetben és egész terjedelmében

⁵ Politikai gazdaságtan (tankönyv). Magyar ford. Bpest, 1955. 10. o.

⁶ Singer—Holmyard—Hall: i. m. II. k. 81—93. o.

feltétlenül adottnak vegye. Amennyire igaz az, hogy a termelőerők fejlődése nélkül nem következik be a termelési viszonyok átalakulása (igazolja ezt az ősközösség állapotában úgyszólván napjainkig továbbélő „természeti népek” technikai kultúrája), annyira igaz az is, hogy az új termelőerők a régi termelési viszonyok közt csak töredékesen fejlődhetnek ki s éppen a termelési viszonyoknak általuk kierőszakolt átalakulása nyit szabad utat kibontakozásukhoz. A termelőerők és termelési viszonyok összhangjának teljessége ezért a valóságban mindig csak megközelítő. Nincs olyan technikai kultúra, melynek minden egyes eleme a technikai fejlettség azonos színvonalát képviselné s egyúttal teljesen megfelelné az adott termelési viszonyoknak. Ahogyan a régi termelési viszonyok és felépítmény egyes elemei továbbélnék az új társadalmi formációban, ugyanúgy megtaláljuk a régi technikai kultúra maradványait is az újban, de egyidejűleg mind a termelőerők, mind a termelési viszonyok és a felépítmény terén jelentkeznek a fejlődésnek egy elkövetkező szakaszát ígérő csírák. Persze, mind a múlt maradványai, a „rudimentumok”, mind a jövő csírái beleilleszkednek az adott technikai kultúrába; funkciójukat nem múltjuk vagy jövőjük, hanem jelenük határozza meg (a nyíl fegyver volt, a papírsárkányból repülőgép fejlődik, de egy adott időpontban mindkettő gyermekjáték).

A technológia történetének kutatója az egyes technikákat (eljárásokat és munkaeszközöket) mindig egy adott technikai kultúra összefüggésében, ennek az összefüggésnek megismerése és kiábrázolása céljából tanulmányozza. A részletek feltárása az egésznek a rekonstrukcióját szolgálja. A technikai elveknek, energiaforrásoknak, nyersanyagoknak, munkaszervezési és tapasztalatátadási módszereknek, üzemformáknak stb. a különböző technikákban jelentkező azonossága vezet nyomára azoknak a belső összefüggéseknek, melyek egy technikai kultúra sajátos jellegét, szerkezeti egységét alkotják. Csak ennek a szerkezeti egységnek rekonstrukciója után, ebbe beleillesztve válik világossá a „rudimentumok” és csírajelenségek valóságos funkciója is (a gyertya ma *már* csak szükségmegoldás vagy dekoráció, a gőzgép Heron korában *még* csak szórakoztató produkció).

Egy adott technikai kultúra rekonstruálásához mindenképpel a termelő munka szerszámkészletét kell megismerni és elemezni, mert ebből közvetlenül vagy közvetve kiderülnek az alkalmazott technikai elvek, energiaforrások, nyersanyagok, a munkamegosztás és üzemszervezés formái. Minél differenciáltabb, minél sokoldalúbb és finomabb munka végzésére alkalmas egy termelési ág szerszámkészlete (ami többnyire az egy termelési ághoz tartozó szerszámok számának növekedésében is megmutatkozik), annál fejlettebb a technikai kultúra. A fejlődés ebben a tekintetben nem csupán a technikai műveletek, hanem a tapasztalatátadás tökéletesedését, az egyéni fiziológiai és pszichológiai adottságoktól való függetlenülését, tehát a technika fokozódó társadalmiasodását is jelenti. Az egy szál bicskával remekműveket alkotó falusi ezermester, bármilyen csodálatraméltó legyen is egyéni ügyessége, a technikai kultúra sokkal primitívebb fokát képviseli, mint a különböző munkafázisokat más és más szerszámmal végző átlagos középkori céhes kézműves. A szerszámokba objektívalódott munkatapasztalatok ugyanis társadalmilag hozzáférhetőbbek, terjedékenyebbek; a technikai standardok, következőleg a precíz és egyúttal tömeges termelés kialakításához közelebb visznek, mint az egyénhez kötött s vele együtt elmúló, átadásában pedig hasonló fiziológiai és pszichológiai adottságokat megkövetelő kézügyesség. Egy adott technikai

kultúra fejlettségének értékelésében tehát a tapasztalatátadás módszereinek hatékonyságát éppenúgy figyelembe kell venni, mint a technikai produktivitás minőségét és mennyiségét.

A technikai kultúra azonban nem fejlődik pusztán belső tapasztalat-felhalmozódás útján, hanem állandóan kap külső ösztönzéseket. Más technikai kultúrából származó tapasztalatok (eljárások, szerszámok) átvételének útján az első lépés rendszerint a produktum behatolása s csak később honosodik meg a termelő technika. Egy technika átvétele általában azt jelzi, hogy produktumai az illető társadalom szükségleteivé váltak. Az átvételi folyamat azonban egyúttal átalakulás is; nem pusztán kölesönzés, hanem asszimiláció. Az idegen technika az átvevő technikai kultúra szerkezetébe illeszkedik, annak általános színvonalához alkalmazkodik s ennek során meg is változik. Igen tanulságosan ábrázol egy ilyen folyamatot Endrei Walternek folyóiratunk jelen számában közölt cikke a lábítós szövöszékről. Különböző termelési feltételek között az asszimilált technikák fejlődése különböző irányokba térhet. A lábítós szövöszék példájánál maradva, ez a nyugat-európai áru-termelés viszonyai között egyenes vonalon fejlődött a modern, gépesített szövöszékké, míg Kelet-Európa természeti gazdálkodásán belül — bár itt sem honosult meg későbbben, mint nyugaton — háziipari munkaeszköz maradt és a benne rejlő továbbfejlődési lehetőségek nem bontakozhattak ki. A lábítós szövöszék kelet-európai története beszédesen figyelmeztet azokra a csapdákra, melyeket a technikatörténészek egy technika múltjának nyomonzása során el kell kerülnie. A lábítós szövöszéket Kelet-Európa népei ugyanis legalább háromszor vették át: először Bizáncból, körülbelül egyidőben Nyugat-Európával, a paraszti háziipar szerszámaként, másodsor nyugatról, mint a városi céhes ipar takácsszékét, s harmadszor ugyancsak nyugatról, már gépesített formában. A három fejlődési szakasz közt tehát nincs belső fejlődési összefüggés, s ha a kutató ezt nem veszi figyelembe, helytelen következtetésekre jut. A sorozatos átvételek esetén — mint a fenti példából is kiderül — ugyanazon technika több fejlődési szakaszának egyidejű előfordulására kerülhet sor: ezt a technikai kultúra szerkezeti egységének elemzésénél mint fontos szempontot kell figyelembe venni. Egy társadalmon belül különböző gazdasági tájak, társadalmi rétegek, településformák nemcsak bizonyos technikai ágakban képviselhetnek más és más fejlettségi fokot, hanem egész technikai kultúrájukban is. Úgy szólván általános jelenség, hogy a falu technikai kultúrája elmaradottabb mint a városé, de város és város, falu és falu közt is megfigyelhetők többé-kevésbé éles színvonalbeli különbségek, főként olyan társadalmakban, melyek a természeti gazdálkodásról az áru-gazdálkodásra való átmenet valamely köztes stádiumában vannak. Minél lassabban bonyolódik le ez az átmenet, annál tarkább, összetettebb a technikai kultúra, annál egyenlőtlenebb egyrészt egyes vidékek, társadalmi rétegek, másrészt egyes termelési ágak technikai fejlődése.

A technikai kultúra szerkezeti egysége tehát nemcsak különböző termelési ágak technikáinak, hanem különböző technikai fejlettségi fokon álló termelő szervezeteknek egymásközötti bonyolult összefüggéseit is tartalmazza, melyeknek feltárása nem könnyű feladat, annyira nem könnyű, hogy a politikai gazdaságtan segítségül hívása nélkül meg sem oldható. A termelési viszonyok ismerete azonban eligazítást ad a technológiai jelenségek rendszerezésében is. Ezért sem lehet a technika történetét a termelők osztályhelyzetétől és osztályharcától elszakítva tanulmányozni.

III

A technikai kultúra fejlettsége alapvetően meghatározza egy társadalom anyagi kultúrájának egészét, de nem meríti ki az anyagi kultúra egész fogalmát, mert abba a termelt (vagy más társadalmaktól különböző módokon szerzett) javak elosztása és fogyasztása, azaz az anyagi javakkal való élés is beletartozik. Beletartozik nemcsak azért, mert történetitlen absztrakció volna a termelési folyamatot annak végeredményétől elszakítani, hanem azért is, mert a technikai kultúra fejlődése az elosztástól és a fogyasztástól is állandóan kap ösztönzéseket, mert a társadalmi szükségletek szabják meg végső fokon a társadalmi termelést. Szükséglet, termelés, elosztás és fogyasztás szétszakíthatatlan folyamat, melynek egyes szakaszai nem egyszerű kronológiai egymásutánban, hanem bonyolult kölcsönhatásban kapcsolódnak egymáshoz. De bővül az anyagi kultúra fogalmi köre más irányban is, amennyiben lehetetlen figyelembe nem venni azt az adott természeti környezetet, mely feltétele és tárgya az anyagi termelésnek, és térbeli „otthona” az anyagi kultúrának. Végül pedig a legfontosabb termelő erőt, az embert sem ábrázoltuk hűségesen, ha pusztán termelői és fogyasztói tevékenységének oldaláról vizsgáljuk s nem mérjük fel létének leginkább „természeti” problémáit a demográfia módszereivel.

Az anyagi kultúra története, mint szintétikus tudomány tehát egyrészt a természeti környezetből, mint *földrajzi* adottságból és a népességből, mint *demográfiai* adottságból indul ki, nem tévesztve persze szem elől, hogy ezek az adottságok az anyagi termeléssel való kölcsönhatás során maguk is folyton változnak, alakulnak. A szintézis következő lépése a földrajzi és demográfiai adottságok *település-történeti* összekapcsolása. A konkrét települési keretek közt vizsgáljuk a társadalom *technikai kultúráját*, a termelés technikáját, folyamatait és produktumait, továbbá az *elosztásnak* a termelési viszonyok által is befolyásolt technikai lebonnyolítását (a javak megosztása a kizsákmányolás adott mértéke szerint, a szállítás, közlekedés, kereskedelem technikája és tárgyi közvetítői, pl. közlekedési eszközök, írásbeliség, pénz stb.), végül a *fogyasztás* egész komplexumát (építkezés, az otthon berendezése, élelem, ruházat, higiénie, fegyverzet, szórakozás stb.).⁷

E szintézis alapelve a történetiség, azaz a *topográfiai* és *kronológiai* szempontok érvényesítése. Az anyagi kultúrát tér- és időbeli konkrét adottságaiban és fejlődésében ábrázoljuk. Mint legkisebb alapegységet, a települési egységet (falu, város) kutatjuk s koncentrikusan haladunk a gazdasági tájegységeken keresztül az országos képig, megvizsgálva e szerkezeti egységek összekapcsolódásának módját és formáit is. A kronológiai szempont felveti a periodizáció kérdését. Az európai és ezen belül a magyarországi anyagi kultúra kutatásának periodizációjában legfontosabb a feudalizmusból a kapitalizmushoz való átmenet korszakváltó fordulata, mely az anyagi kultúra területén nemcsak a kisüzemi termelésről a nagyüzemre, a kézi technikáról

⁷ Így építi fel az anyagi kultúra szintézisét a lengyel szaktudomány (ld. *A. Giey-sztor*: Niektóre potrzeby badań nad materialnymi warunkami bytu we wczesniejszym średniowieczu Polskim. Kwartalnik H. K. M. 1954. 4. sz.) és tőle függetlenül a magyar történeti néprajztudomány is (ld. *Tálas István*: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve [1945—1955]. Ethnographia 1955. 1—4. sz. és *Belényesy Mária*: Beszámoló az Országos Magyar Történeti Múzeum „Anyagi kultúra a XV—XVI. században” kutató munkaközösségének célkitűzéseiről és munkájáról. Uo. 1952. 1—2. sz. 205. sköv. o.).

a gépi technikára való áttérésben, a természettudománynak mint ösztönző, majd irányító erőnek az anyagi termelésbe való bekapcsolódásában s más, technológiai természetű változásokban nyilvánul meg, hanem a falu és a város középkori viszonyának és társadalmi szerepének megváltozásában, a falusi Európának városi Európává való átalakulásában is. Az anyagi kultúra történetének topográfiai elvéből, de szintetikus jellegéből is következik, hogy periodizációját elsősorban ezekhez az utóbbi jelenségekhez igazítja. Természetes, hogy a periodizáció nem tapadhat konkrét évszámokhoz, még évtizedekhez sem. A középkori anyagi kultúrának „modernné” alakulása hosszú idő alatt ment végbe; Európa egyes országaiban, sőt Magyarország egyes vidékein is különböző időben és ütemben. Részben általános elvi, részben a forrásanyag természetéből következő gyakorlati szempontok alapján a magyarországi periódushatárt az 1848—49-es forradalomban és szabadságharcban szabhatjuk meg.

IV

A periodizációs kérdések közül azért is kell kiemelnünk a „középkori” és a „modern” problémáját, mert fontos *módszertani* vonatkozásai vannak. A modern anyagi kultúra, legalábbis annak recens szakasza, tárgyi anyagában, folyamataiban és összefüggéseiben közvetlenül megfigyelhető, s még kezdetei sem nyúlnak olyan távoli időbe vissza, hogy az emberi emlékezet ne őrizhetne róluk konkrét élményeket. A középkor anyagi kultúráját viszont csak történeti forrásokból, elsősorban tárgyi és írott maradványokból, egykorú ábrázolásokból ismerhetjük meg. Van azonban a középkori anyagi kultúrának egy sajátos, „élő” forrásanyaga is, a mai anyagi kultúrában fennmaradt „rudimentumok”: tárgyak, technikai eljárások, az anyagi javakkal való élés különböző szokásai, s nem utolsósorban a ma beszélt nyelv szóhaszaiban, szavaiban megrögződött fogalmak. Ennek a sokrétű forrásanyagának feltárását és kritikáját a társadalomtudományok történeti fejlődése során kialakult négy tudományág, a régészet, a történetírás, a néprajz és a nyelvészet műveli. Mindegyik jócskán kivette részét a középkor anyagi kultúrájának kutatásából s mindegyik saját módszereit is kidolgozta. Abból azonban, hogy saját módszereikkel csak a forrásanyag egy bizonyos kategóriáját képesek megközelíteni, szükségszerűen következik, hogy szintézisre egyik sem vállalkozhatik egymagában. Az anyagi kultúra története tehát abban az értelemben is szintetikus tudomány, hogy számos tudományág (a fentemlítettken kívül még a földrajz, statisztika, művészettörténet, általános és speciális technológia stb.) együttműködését tételezi fel. Elképzelhető természetesen az is, hogy egyszer kialakul az anyagi kultúra történetének saját tudósgárdája, de vég eredményében ez sem lesz más, mint régészek, történészek, néprajzkutatók, nyelvészek stb. olyan munkaegyüttese, melynek tagjai — kiki a forrásanyag eltérő voltából következő saját módszerével — az anyagi kultúra történetének kutatására specializálják magukat. Az ugyanis, hogy valaki az anyagi kultúra történetének „univerzális” kutatójává képezze ki magát, olyan sokoldalú ismereteket tételez fel, amelyeket egyetlen ember a szétforgácsolódás és felületesség veszélye nélkül nem szerezhet meg. Az a gyanakvás tehát, amellyel különösen a régészek és (kisebb mértékben) a néprajzkutatók az anyagi kultúra történetének szintetikus koncepcióját pl. Lengyelországban fogadták, mert saját tudományáguk önálló létét féltik, teljesen indokolatlan. Ellenkezőleg, az anyagi kultúra történetének közös, egybehangolt kutatásába be-

kapcsolódó tudományágak ettől az együttműködéstől csak saját módszereik gazdagodását, ismeretanyaguk kiszélesedését, tehát megerősödésüket várhatják.

Egy feltétele azonban van az együttműködésnek, és ez a történetiség alapelveinek elfogadása és alkalmazása. Ez természetesen nem jelenti a történészek gyámkodását a rokontudományok felett, hanem azt a követelményt, hogy mindegyik tudományág a maga forrásanyagát az adott korszak társadalmi összefüggéseibe állítva be, vállaljon egy részfeladatot az anyagi kultúra történetének szintetikus feldolgozásában. Ma már, mikor régészeink felhagytak a formális motívumnyomozással s néprajzosaink sem vizsgálják elszigetelten a néprajzi „rudimentumokat”, a történetiség az ő számukra sem kívülről rájuk erőszakolt szempont, hanem magától értetődő módszerei alapelve. E főkérdésben megvan az egyetértés, el lehet tehát indulni a gyakorlati együttműködés útján. Ennek formái a kitűzött feladatokhoz képest sokfélék lehetnek: állandó munkacsoportok, alkalmi munkaközösségek, konzultációk, konferenciák stb.

V

Az anyagi kultúra történetének magyarországi kutatása eddig is tiszteletreméltó eredményeket ért el. Ezeket itt nem értékelhetjük, de bővebb keretben sort fogunk rá keríteni. Egészében véve sok reménykeltő jelenséget állapíthatunk meg. Annál kevésbé lehetünk azonban megelégedve a munka összehangoltságával, tervszerűségével. Az egyes tudományágaknak a múlt terhes örökségeként átvett elszigeteltsége még ma sem oldódott fel; a módszerek különbözősége nem a kölcsönös kiegészítés, hanem a bezárkózás, sőt nem egyszer az elzárkózás forrása. Az együttműködés személyes, alkalmi kapcsolatokra, részletproblémákban való segítségadásra szorítkozik s még ezt a szórványos közeledést is nehezíti egymás eredményeinek, főleg azonban módszereinek nem ismerése. Mert nem elegendő, sőt gyakran tévedések forrásává válik egymás kész eredményeinek átvétele. Az anyagi kultúra történetének kutatója tisztában kell hogy legyen azokkal a forráskritikai és egyéb módszerei eljárásokkal, melyeket a rokontudományok alkalmaznak, mert csak így tudja kritikailag értékelni a mások által feltárt adatokat. Az anyagi kultúra történetének kutatása tematikailag is rendkívül egyenlőtlen. Egyes kutatási ágakban messze előrehaladtunk, másokban viszont igen nagy az elmaradás. Különösen szembeötlő a falusi és városi anyagi kultúra iránti tudományos érdeklődés egyenlőtlensége. Ennek legfőbb oka az, hogy fejlett néprajztudományunknak nem alakult ki városi párja, következésképp a mezőgazdaság és a paraszti élet kitűnően szervezett, nagyszámú és jólképzett szakember által folytatott kutatása mellett az ipar és a város problémáival csak kevesen és rendszertelenül foglalkoznak. Ez az egyoldalúság a magyar társadalom sajátos fejlődésének következménye, de éppen e fejlődés megértéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy az anyagi kultúra történetét a falu és a város munkamegosztásának egységében vizsgáljuk. Csak az anyagi kultúra történetének feltárása és szintetikus feldolgozása fogja a végső feleletet megadni a magyar történelem „sorskérdésére”: miért maradt el a magyar társadalom fejlődése a nyugat-európai társadalmakétól, miért öltött feudális maradványokkal terhes agrárjellegű?

Ez a kérdés egyúttal a kelet-európai népek történetének is főproblémája. Ezért sem lehet az anyagi kultúra magyarországi történetét elszigetelten

tanulmányozni: az összehasonlító módszer a kutatás eredményességének egyik elengedhetetlen feltétele. A Szovjetunió és a kelet-európai népi demokratikus országok tudósaival való együttműködés tehát létszükséglet, de egyúttal megnyíló ígéretes távlat is, hiszen a közös történet szemlélet és kutatási módszer a nemzetközi tudományos tapasztalatcsere minden eddiginél kedvezőbb alkalmait biztosítja számunkra.

A feladatok tehát nagyok és sokoldalúak: a szintetikus történeti látásmód és a messzeágazó, tudományágakat és országokat összekapcsoló együttműködés megvalósításra váró feladatai. De a várható eredmény is nagy: kibonthatjuk az ismeretlenségből a termelőerők fejlődésének folyamatát s megismerhetjük népünk múltbeli alkotó munkáját és mindennapi életét. Ez volt eddig történetírásunk nagy fogyatékosága és pótlása már nem várható magára sokáig.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete azzal kívánja ezt a célt szolgálni, hogy kutatómunkájába régészeket és néprajzoso-
kat kapcsol be, és folyóiratának, a Történelmi Szemlének évente egy számát az anyagi kultúra történetének szenteli.